
VII. FILOSOFIA ELENISTĂ

Constantin Marin

Caracterizare generală a epocii

Din punct de vedere cronologic, această epocă durează din anul 336 a.n.Ch., anul urcării pe tron al lui Alexandru Macedon și până în anul 30 a.n.Ch., anul căderii Egiptului elenisto-ptolemaic sub dominația romană. Istoricii marchează astfel, limita cronologică de la care începe o altă epocă, cea romană.

Din punct de vedere al istoricului filosofiei, aceste delimitări cronologice au doar o valoare relativă, pentru că ideile filosofice, școlile filosofice care au apărut acum au dăinuit veacuri de-a rândul, răspândindu-se în orașele cele mai importante ale regatelor elenistice iar mai apoi, la Roma și pe tot cuprinsul Imperiului Roman. Nu sunt deosebiri notabile, între filosofia elenistă care a apărut în cetățile grecești incorporate în regatele eleniștice și filosofia aceasta care, după secole, ajuns la Roma (epicurismul, stoicismul, scepticismul), știut fiind că talentul filosofilor romani în filozofie, n-a egalat geniul teoreticienilor, creatori ai dreptului roman; în filozofie gânditorii romani s-au dovedit a fi niște comentatori subtili și inteligenți ai filosofilor greci (Cicero urmează filosofia neoacademicilor Corneade și Arcesilaos, Seneca L. An. pe aceea a stoicilor greci, iar Lucrețiu C., transpune în versurile admirabile din *De rerum natura*, fizica atomistă a lui Epicur). Așa că, după părerea noastră, din perspectiva istoriei filosofiei, n-ar trebui să se separe cele două epoci: elenistă și romană ci, să se delimiteze una singură, epoca elenisto-romană, în cadrul căreia să fie consemnate și caracteristicile specifice filosofiei de la Roma, care n-a avut cine știe ce note de originalitate, față de inspiratorii ei greci.

Urmăm și noi, totuși, tradiția încetățenită despre periodizarea filosofiei grecești în cele trei etape, dintre care ultima este cea elenistă și poate, cu timpul puterea tradiției va slăbi astfel încât, acceptarea expresiei de filosofie elenisto-romană va deveni un truism. În fond, elenizarea și romanizarea nu se deosebesc prea mult, dacă ținem seamă, mai ales, de urmările acestora, pentru unele popoare din preajma Mării Mediterane.

În epoca elenistă, filosofia a căpătat un specific aparte față de aceea din epoca clasică, ea, s-a „întrupat” în diverse moduri de viață practic-morale (al stoicilor, al scepticilor, al epicureicilor, cinicilor, iar mai spre sfârșitul epocii, al creștinilor), filosoful preschimbându-se în înțelept sau sfânt-martir, creștin.

Apariția creștinismului și răspândirea lui este un fapt istoric ce poate fi luat în seamă când se apreciază urmările elenizării și romanizării acestui uriaș spațiu geografic, care a circumscris mai întâi Imperiul lui Alexandru Macedon și, mai apoi, Imperiul Roman. Este drept, au fost și excepții, de exemplu, elenism și hasidism, dar acestea vin mai curând să întărească regula decât să o infirme.

Prefacerile sociale, politice și administrative impuse într-un ritm alert de Alexandru, au schimbat lumea antică în structurile ei cele mai temeinice. Astfel de schimbări rapide, cu care antichitatea de până atunci nu era obișnuită (ca să nu mai vorbim de staza, inerția și vegetarea somnică a unor etnii din Orient) au fost de natură să producă derută, teamă și frică, vis-à-vis de evenimentele pe care omul epocii nu le înțelegea, deși cărora le era martor.

Aceste evenimente purtau marca faptelor lui Alexandru, fire impulsivă, complexă, contradictorie, pătimășă, pasională, ambițioasă (precumera și mama sa Olympiada), violentă și răzbunătoare – care s-a dovedit a fi personalitatea de care epoca avea nevoie, el însuși înțelegându-i sensul istoric.

Alexandru, prin actele sale, conducător autoritar, inteligent, subtil și viclean, diplomat, viteaz, de o temeritate ce a devenit motiv de legendă, necruțător cu vrăjmașii și cu cei care-i știrbeau autoritatea, nu arareori generos cu cei învinși, a schimbat din temelii, în timpul scurt îngăduit de destinul său, lumea antică mediteraneană. În primul rând, este vorba despre încorporarea poliseelor grecești în cadrul unui uriaș imperiu, cum nu se mai văzuse până atunci, și apoi, de ideea concordiei universale pe care avea de gând să o proclame, ca urmare a pacificării și stingerii conflictelor ce agitau populațiile eterocliste din această parte a lumii.

Ceea ce a urmat după moartea sa, n-a mai fost pe măsura țărilor sale, deoarece diadohii care, au împărțit imperiul în trei mari regate n-au fost personalități istorice care să egaleze măreția și strălucirea geniului lui Alexandru. Aceasta nu înseamnă că în această epocă, filosofia a intrat în eclipsă, așa cum s-a spus, dimpotirvă, au existat școli și gânditori care au egalat în profunzime și subtilitate filosofia perioadei clasice; ne gândim

Stoicii greci au adus contribuții atât de importante în domeniul logicii, încât logica lor este superioară în unele privințe, celei a lui Aristotel. Însă ei au fost prețuiți mai ales pentru modul de viață auster pe care l-au promovat, pentru cultivarea virtuților morale. Filosofia lor și întrucâtva și a lui Epicur, atestă, în modul cel mai evident, schimbarea radicală ce s-a petrecut în filosofia elenistă în raport cu cea clasică – preeminența ethosului asupra logოსului abstract.

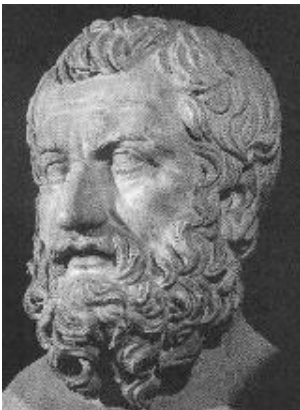
în primul rând la filosofia stoicilor, la filosofia promovată de dialecticieni subtili în Noua Academie la scepticii greci ș.a. Filosofia și filosofii au fost prețuiți și ținuti în mare cinste, chiar de către unii puternici ai zilei. Astfel, despre Antigonos Gonatos regele Regatului Mecedonean se știe că a dat un decret, prin care se acorda o coroană de aur și i se ridica o statuie lui Zenon stoicul.

Trebuie să reținem această foarte, foarte importantă caracteristică a gândirii elenistice, pentru că ea permite și deschide, înțelegerea justă a ceea ce se va întâmpla nu peste prea mult timp, în acel năucitor amalgam de credințe, idei, culte și superstiții de tot felul, care irump din necuprinsele întinderi ale Orientului, odată cu înaintarea lui Alexandru Macedon într-acolo.

Preeminența ethosului asupra logოსului abstract în elenism este, după opinia noastră o anticipare sugestivă a ceea ce se va întâmpla ulterior, unirea logოსului abstract cu credința iudeică în Mesia.

Începutul a pornit, așadar, tot de la greci, de la stoici mai ales, căci ei prin modul lor de viață au resimțit acut nevoia adevărului practic-morale a teoriilor abstracte care, și așa, se contraziceau și negau una pe alta. Logოსul abstract-teoretic „presimte” că trebuie să se „întrupeze”, personalizeze, să se „adeverească”, printr-o dovadă vizibilă care să nu mai poată fi pusă la îndoială prin argumente și construcții teoretice abstracte. Așadar, din punct de vedere istoric, premisele apariției învățăturii creștine, trebuie căutate în epoca elenistă mai ales la stoici, și, oricât ar părea de necrezut și la sceptici.

a. Problema înțelesului adevărului

Zenon

Stoicii sunt filosofi antici care au resimțit cel mai acut nevoia de perfecțiune și absolut¹. Întemeietorii școlii sunt doi, Zenon și Chrysipp; Zenon este primul întemeietor, iar Chrysipp este considerat al doilea, deoarece, prin contribuțiile lui în logică mai ales și în teoria cunoașterii a revigorat și a consolidat „Porticul” cum s-a spus încă din antichitate. Un alt reprezentant de seamă a fost Cleanthe. Stoicismul vechi grec reprezentat în principal, de cei trei filosofi mai sus amintiți a fost continuat de *Stoicismul de mijloc* reprezentat de *Panaetios* și *Posidonios*, pentru ca să ajungă mai apoi, la Roma sub forma *Stoicismului Nou*, roman reprezentat de o pleiadă de gânditori precum, L. An. Seneca,

¹ În acest sens, Constantin Marin, *Ethos elenistic, cunoaștere și libertate*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.

împăratul Marc Aureliu, sclavul Epictet, Mussonius ș.a. Stoicii cred că, atât lumea fizică cât și cea psihică este condusă de destin, rațiune divină, denumită de ei Logos și Providență. Providența a prevăzut rațional totul din eternitate *aionetes*. Deoarece Logosul universal, *pyrtechnikon*, există și în sufletul individual ca *heimarmene prepomene*, omul trebuie să cunoască, să urmeze, această logicitate inebriabilă, de neocolit și cu neputință de înfrânt numai în acest fel putând fi liber.

L. An. Seneca, stoicul roman, exprimă cel mai limpede și *praecise* doctrina stoicilor despre destin prin următoarea apoftegma, *ducunt volentem fata nollentem thraunt* – destinul îl duce pe cel care se lasă dus și îl târăște cu forța pe cel care se împotrivesc.

Am amintit deja, că stoicii au realizări notabile în domeniul logicii asupra cărora nu ne oprim aici*. Chrysipp, cel de al doilea fondator al Ponticului, are cele mai interesante contribuții în domeniul psiho-gnoseologiei, al cărui concept central este cel de reprezentare comprehensivă *phantasia kataleptike*. În descrierea psihologico-gnoseologică a stoicilor, re-representarea este un act psihic ale căror două principale elemente sunt *typosis*, *homoiosis* (preschimbarea a ceea ce este perceput) și *visum eikon*, forma subiectivă; re-representarea nu constă, așadar, numai în simplul fapt de a simți (propriu și animalelor) ci și în acela de a simți simțirea. Deci, *phantasia*, reprezentarea are drept conținut *reprezentatul*, *phantaston*, ceea ce înseamnă, că obiectul reprezentării nu pătrunde ca atare în suflet ci are loc o *modificare formală* a lui. Dacă luăm aminte că termenul *phantasia* este înrudit cu morfemul „*phos*”, ce intră și cuvântul *philosophos* și care înseamnă lumină, atunci înțelegem mai clar gândul stoicilor, că re-representarea este actul psihic, prin care ceva se dezvăluie în chiar autodezvăluirea reprezentării însăși; ea se autodezvăluie sieși, dezvăluind și altceva decât sine.

Nu toate reprezentările sunt la fel. Nu este îndeajuns pentru ca ceva să fie adevărat, să fie doar re-reprezentat ci, mai trebuie să fie și dorit, crezut. Așadar, nu toate reprezentările redau *praecisus*, reprezentatul ci numai unele, cărora li se dă asentimentul volițional, devenind din reprezentări umbroase, slabe, *apeleptice*, reprezentări *kataleptice*, clare, evidente, adevărate.

Prin atribuirea unui așa de important rol voinței în cunoaștere, stoicii au expus psihognoseologia lor unor critici susținute din partea adversarilor neo-academici, care contestau faptul că reprezentarea kataleptică poate fi criteriul adevărului.

Astfel, problema *adevărului* se pune la nivelul reprezentării din psihognoseologie, iar problema *adevăratului* se pune la nivelul judecății, al propoziției. Pentru termenul de judecată, ei nu mai recurg la terminologia din Organonul aristotelic (*lógos, prōtasis, apóphantis, diástemata* ș.a.) ci folosesc cuvântul *axiōma* și aceasta, nu întâmplător ci în acord cu filosofia lor despre natura și rostul logicii.

Și pe ei îi interesează corectitudinea logică, dar nu doar la nivelul *formal* al raporturilor dintre genuri și specii, precum în logica aristotelică ci la nivelul *formalissim*, al raporturilor dintre cuvinte și propoziții. Ea provine din analiza gramaticală a fenomenului denumit de gramaticieni *anomalía*, adică opoziția, nepotrivirea dintre conținutul logic, gânditul noetic și expresia lingvistică, deci dintre gramatică și logică. Este o logică formalissimă, a exprimabilului, a jocului de semne și prin aceasta, ea nu

În primul rând, stoicii nu mai consideră logica ca un organon, ca un instrument formal al tuturor științelor, ci ca parte integrantă a filosofiei. Ea este asociată cu dialectica și în această privință, ei sunt precursori ai logicii dialectice hegeliene.

studiază raporturile dintre concepte și raporturile dintre nume, cuvinte în propoziții. În acest sens, ea s-a numit logica propoziției.

Distincția semnalată mai sus, dintre *adevăr* și *adevărat* este de tot semnificativă, căci adevăratul este la nivelul judecății. Pentru ei judecata este *axiōma* termen care, iarăși nu mai este luat în sens aristotelic (de ceva adevărat, ce nu mai necesită să fie demonstrat) ci, în sens de „a fi de acord” sau a nu fi, de a-ți da asentimentul în urma unei aprecieri sau evaluări. Să mai reținem că termenul grecesc *axiōma* a fost tradus de Cicero prin latinescul *proloquium*, care are sens omneotic cu ceea ce se înțelege astăzi în logica matematică prin „judecată ca variabilă simbolică cu două valori de, adevăr și fals”. Nu este deloc întâmplător, așadar că dezvoltările ce au avut loc în domeniul logicii matematice au pornit de la logica formalissimă a stoicilor iar nu de la cea formală, aristotelică.

În ce privește reprezentarea kataleptică, comprehensivă, și aceasta, presupune asentimentul volițional dar nu la ceea ce este adevărat sub condiția strict formalissimă a logicii ci, la adevăr, din punct de vedere psiho-gnoseo-logic. Categoria filosofică a incorporabilului, exprimabilul abstract a avut o mare însemnătate în gnoseologia lor. Incorporalul *tò lektón* este semnificatul, cuvântul purtător de idee, *léxis sēmantikē*. Ei au dezvoltat o teorie despre *lekta* care va avea ecouri tardive în logica evului mediu și în logica matematică din contemporaneitate. Lekta sunt intermediare între lucru și idee, gând, sunt sensuri, „reprezentări raționale”, *phantasia logikē*, ceea ce logicienii scolastici vor numi *conceptus obiectivus*, sens obiectiv.

În teoria lor despre *axiomata*, au susținut că acestea „se deosebesc de propoziții, prin faptul că au timp gramatical”². Ei au acordat atenție studierii aspectelor logic-gramaticale ale timpului*, Chrysipp însuși pare-se, ar fi scris două scrieri pe această temă *Despre expresiile temporale* și *Despre Axiomata la timpul trecut*, dar care s-au pierdut.

Înrăurirea și rolul stoicismului la Roma antică au fost imense, îndeosebi asupra vieții civice și politice imperiale; au fost mari oameni politici și aristocrați ai spiritului precum L. An. Seneca, Cato de Utica care au trăit și murit în convingerile filosofiei stoicilor, ca niște adevărați eroi ai rațiunii și virtuții. Ecourile acestei filosofii nu s-au stins odată cu căderea Greciei și Romei. Mari filosofi ai epocii moderne au ajuns la învățăturile austerilor și regizilor stoici antici, ca la un liman izbăvitor.

Să amintim că R. Descartes discuta cu regina Cristina a Suediei despre puterea consolatoare a preceptelor morale din *Scrisori către Luciliu* și *De vita beata* ale lui L. An. Seneca, B. Pascal apelează la Epictet iar Spinoza se inspiră din ce spun unii stoici despre pasiuni și afecte. Alți exegeți moderni consideră chiar că dispariția înțelepților stoici din lume, este o pierdere pentru întreaga specie umană. Filosofia aceasta are o putere consolatoare asupra sufletelor abătute de durerile și zguduirile vieții, mai eficientă chiar, decât preceptele evanghelice.

Înțeleptul stoic poate fi zdrobit fizicește de adversitățile vieții, dar nicidecum înfrânt sufletește, în ce privește convingerile sale. El se deosebește de înțeleptul epicureu sau sceptic; epicureul evită, se sustrage și ocolește suferințele, scepticul se pleacă sub povara lor, în vreme ce stoicul le primește cu seninătate și calm, liniștit, netulburat ca un partener fidel al rațiunii universale, stăpân deplin al virtuții sale, convins fiind, că puterea destinului nu poate fi abolită.

Iată de ce, marii filosofi ai tuturor timpurilor au admis că filosofia stoicilor, cunoașterea ei a fost și va fi o bună școală a măreției și demnității umane. Comportamentul moral al unui stoic nu poate fi separat de virtutea sa, precum nu pot fi

² William Kneale și Martha Kneale, *Dezvoltarea logicii*, I, traducere de Cornel Popa, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 169.

* În acest sens, vezi Ana Felicia Ștef, *La dialectique du temps chez les philosophes stoiciens et se reflète dans le grec ancien* (în *Analele Universității „Al.I.Cuza” din Iași*, I, 1978, pp. 17-22).

separate corpul de umbra pe care o aruncă. La cele spuse până acum în această privință, reamintim că ei au avut realizări notabile în domeniul logicii și mai adăugăm că unii stoici din timpul Imperiului Roman, pot fi socotiți creatori ai dreptului roman, ce au excelat prin claritatea, concizia normelor și principiilor juridice pe care le-au elaborat în lumina propriei lor filosofii.

Minima bibliografia:

1. Bayle, P., *Dictionnaire historique et critique*, éd. Ales – Maisseau, 4, Amsterdam et Leyde, 1740
2. Constantin Marin, *Ethos elenistic, cunoaștere și libertate*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981
3. Constantin Marin, *Ecouri ale filosofiei stoicilor în gândirea lui V. Pârvan* (în vol. *Din istoria filosofiei românești și universale*, Editura Moldova, Iași, 2000)
4. Epictet, *Manualul*, traducere de D. Burtea, Editura Minerva, București, 1977
5. Marcus Aurelius, *Către sine*, trad. De M. Pencescu și D. Burtea, Minerva, 1977
6. Pârvan Vasile, *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus*, Institutul de Arte grafice, Minerva, București.
7. Pierre M.-Schuhl, *L'état des études stoïcismes*, Paris, 1963
8. Seneca L. An., *Oeuvres complètes de Sénèque, Le Philosophe, traduction nouvelle par Baillard*, tome première, Paris, 1905

SCEPTICII – epoché și ataraxia

a) Pyrrhon din Elis și Timon din Phlius

În cazul lui Pyrrhon, fondatorul scepticismului filosofiei în Grecia antică, pare-se că înrâurirea filosofiei indiene asupra celei grecești s-a exercitat, ca să spunem așa, pe viu, direct. Pyrrhon împreună cu magistrul său Anaxarchos, a însoțit pe Alexandru Macedon, în campaniile militare ale acestuia până în India. Acolo au avut prilejul să asiste, împietriți de uimire, la arderea voluntară pe rug a jainistului Kalanos. Acest tragic

Pyrrhon este primul filosof grec care a afirmat că îndoiala este mijloc de suspendare a cunoașterii, *epochē*, care, la rândul ei duce la *ataraxie*, netulburare. *Afasia*, *adiaforia*, *ataraxia*, *epochē*, iar în expresii din limba lui Cicero, „assenssioni retentio imperturbatur animi status”, „vacuus a perturbatione animus”, occurente în terminologia filosofică a scepticilor, atestă că pentru ei fericirea ca ideal al înțeleptului sceptic însemna liniștea și netulburarea sufletească, retragerea și însingurarea, indiferența la tot ceea ce ar fi însemnat interesul pentru cunoașterea adevărului și practicarea actelor civice în viața socială.

eveniment, despre care s-a auzit și în Grecia, după revenirea acasă a celor care l-au fost martori, a fost comentat mai târziu, de Clement din Alexandria în felul următor: „Prefer să văd un singur indian ars la foc mic decât să ascult toate demonstrațiile privind suferința”. Dacă acest fragment din *Stromate* este autentic, el ar fi un indiciu de luat în seamă vis-à-vis de indiferentismul absolut pyrrhonian, de faptul că filosoful grec a fost puternic impresionat de un astfel de model de înțelept, pentru care a trăi sau a muri este tot una.

De la scepticul roman Sextus Empiricus, din lucrarea sa, *Schite pyrrhoniene* (I, 8-10) ne-a rămas următoarea definiție a scepticismului: *Esti dé hē skeltikē' dýnamis antithetikē' phainoménon te kaí noouménon kath' hoiondeē' pote trópon aph' ē's erchometha díá tē'n en tois antikeiménois pragmasi kaí lógois isosthéneian tò mèn prōton eis ataraxian ...*³” – „Scepticismul este posibilitatea de a opune sensibilele inteligibilelor, iar pe acestea din urmă între ele în toate modurile, astfel că datorită puterii egale de argumentare impusă de lucruri și aserțiuni ajungem întâi la suspendarea judecății apoi la ataraxie”. Așadar, din această definiție reținem că scepticismul se plasează în domeniul posibilului,

operând cu functori precum „poate este așa”, „poate nu este așa”; ceea ce reliefează faptul îndoielii, pe motiv că tot ceea ce cunoaștem în lucruri ni se prezintă ca alternative de valoare egală, între care nu are rost să alegem, suspendarea cunoașterii fiind singura cale de obținere a ceea ce ei numeau *galēnē tēs psychēs*.

Pyrrhon este primul care a folosit termenul de *ataraxia* în sens moral „*ataraxia dé esti psychēs aochlesía kai galēnotēc*”⁴. El n-a scris nimic așa că, ideile sale le cunoaștem din două lucrări ale lui *Timon* elevul său. Pyrrhon n-a teoretizat nimic, n-a argumentat

ataraxia

nici o teză, ci își ilustra atitudinea sceptic-indiferentistă prin modul său de viață, prin tăcere sau uneori, prin anumite gesturi pe care le făcea drept „răspuns” la cele ce era întrebat (de obicei ridica sau nu un deget).

Timon din Phlius transmite despre Pyrrhon în două scrieri: *Silloi* și *Indalmoi* în care, printre altele, ia în răspăr pe acei filosofi care susțineau dogmatic că au descoperit adevărul ultim. El reușește să descifreze atitudinea sceptic indiferentistă pyrrhoniană, în felul următor: înțeleptul fericit are de cumpănit privitor la: natura lucrurilor, starea noastră sufletească față de lucruri și apoi, ce rezultă pentru noi din această constatare. Formula caracteristică întregii terminologii sceptice este *ūdēn mollon* „nu aceasta mai curând decât aceea”, prin care se vizau aserțiunile dogmatice (mai ales ale stoicilor), prea sigure de adevăr. Așadar, scepticul nu afirmă ci doar pare că afirmă, sugerează doar, sub semnul posibilului. Această formulă are deci implicații ontice (cu privire la esența lucrurilor) și gnoseologice.

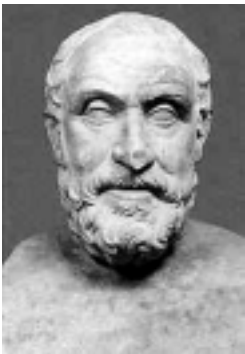
Ulterior, în îndelungata sa istorie, scepticismul va căpăta forme noi, mai ales în *Noua Academie* și la Roma, devenind aproape de nerecunoscut renegându-și, cumva, străbunul, marele indiferent, Pyrrhon din Elis, cel care luase ca model indiferența indianului Kalanos, adică abolirea punctului de vedere omenesc asupra lumii, atitudine care este un loc comun în filosofia indiană.

b) Fenomenul ca aparență fără esență; maya în filosofia scepticilor greci

Atitudinea suspensivă sceptică nu poate fi înțeleasă fără categoria de fenomen (aparență) mai precis dialectica *nūmen-noeton*. Și îndoiala și suspendarea se circumscriu unei aporetici, care face din scepticism o doctrină ce se autosuprimă atunci când se afirmă ca doctrină. Într-adevăr, care este motivația suspendării Judecării?

În atitudinea sceptică, fenomenul, aparența, are o dublă natură, adică fiind și *dóxa* și *éndoxon*, părere dar și interpretarea ei. Aparența are o putere egală, *isosthenie*, în ce privește impresiile produse asupra subiectului cunoscător. Numenul, este construit subiectiv din ansambluri de reprezentări goale, vide denumite *conlatione rationes*, dar care n-au cum să redea vreun conținut extramentar, de dincolo de propriile lor limite. Aflând, așadar, că lucrurile nu pot fi cunoscute în ele însele, că nu se poate ști dacă de exemplu, ce este dulce nu cumva este, în esență, amar, scepticul trece într-o stare de *adiaphoria*, indicibilă, de impronunțabilitate care însă, nu este de *muțenie* naturală ci un fel de *mutism*, abținerea de a se pronunța numai afirmativ sau numai negativ.

Carneade

Scepticii ulteriori vor teoretiza atitudinea sceptică pyrrhoniană, precum și noțiunile înrudite cu ea, suspendare, *ataraxia*, *fenomen* etc., enumerând și diverse motive de suspendare denumite tropi. Numărul tropilor a variat de la *Enesidem* la *Agrippa* și *Sextus Empiricus*, dar cel mai important este tropul relației, prin care se exprimă mai adecvat relativismul și subiectivismul radical propriu acestei filosofii. Istoria scepticismului este îndelungată, filosofia aceasta dăinuind secole de-a rândul, cunoscând diverse forme. Scepticismul pyrrhonian este prima sa formă, apoi scepticismul Noii Academii reprezentat de filosofi de seamă precum Carneade din Kyrene și Arcesilaos din Pitane, care au asociat,

Acest gen de mutism suspensiv al scepticului nu este absența aserțiunii, ci a afirmației chiar când se afirmă. *Aphasía* scepticilor este analogon al doctrinei indiene despre Karman ca făptuire a nefăptuirii, așa cum este expusă în *Bhagavad-gīta*; să făptuiești ca și când n-ai făptui renunțând la fructul faptelor. La fel și în ce privește *epochē* și *aphasía*, cunoști ca și cum nu cunoști, renunțând la ceea ce ai aflat cunoscând, deoarece ceea ce ai cunoscut nu-ți este de vreun folos. Tot ceea ce poate face scepticul pyrrhonian este să ia viața drept ghid *agogē tū bīū*, adică aparența sensibilă.

cumva, scepticismul cu platonismul. Scepticismul a ajuns sub forma neo-scepticismului și la Roma, ca de altfel, și stoicismul și epicurismul; această formă de scepticism a fost promovată de Enesidem, Agrippa Sextus Empiricus ș.a.

Școlile acestea elenistice au fost, în diverse momente ale istoriei, în permanentă rivalitate, reprezentanții lor criticând fără menajamente, tezele adversarilor. Aceasta reflecta o stare de fapt a cunoașterii filosofice și științifice din epocă, nevoia de critică. Important este să apreciem aceste critici și polemici, ca un gen aparte de „competiție terminologică” prin care vocabularul filosofic al fiecăreia s-a îmbogățit pe seama

Atitudinea sceptică implică un fel de terapie a sufletului prin renunțarea la discursul filosofic, care este înlocuit cu practicarea unui „mod de viață”. Această nevoie de eliberare este un factor comun filosofilor acestei epoci. După cum am arătat, eliberarea de discursul filosofic abstract este ea însăși aporetică, deoarece nu se poate face decât tot prin discurs, discursul despre inutilitatea discursului. Pyrrhon care a făcut cea mai radicală încercare în acest sens, a eșuat în a reduce filosofia la gestică, la pantomimică ilustrându-și atitudinea de indiferență totală, prin simpla ridicare a unui deget.

celeilalte școli. O astfel de situație implică însă precauții speciale ce trebuie să le ia cercetătorul care analizează această complexă problematică; atunci când se raportează la un anumit termen de exemplu, *ataraxía*, trebuie să distingă sensurile sceptice, stoice sau epicureice ale acestuia, deoarece el a fost folosit în cele trei școli filosofice vreme de secole.

Scepticismul a avut reverberații târzii în filosofia modernă, la gânditori precum B. Pascal, M. De Montaigne (care-l considera pe scepticii antici cei mai înțelepți dintre filosofi), Gassendi, P. Bayle, D. Hume, Im. Kant și încă mulți alții. Aceasta arată că atitudinea sceptică este proprie întregii gândiri filosofice, dar care a apărut în cadrul unei școli filosofice propriu-zise în Grecia Antică, începând cu Pyrrhon din Elis.

